

Демченко Т.П. (Чернігів)

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОД 1946–1947 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

60 років тому над Україною втретє розпростер свої зловісні крила Цар-Голод. На тлі розореного війною села, спалених посухою полів та городів знову розпочалася нещадна «хлібовикачка», здійснювана надісланими з міст та райцентрів уповноваженими, а українські селяни опинилися на межі голодної смерті.

Як і попередній, цей голодомор, всіляко замовчувався. О. Веселова слушно зауважує: «Документи, що стосувалися причин, перебігу та наслідків голодомору, проходили в архівах під грифом “таємно”, “цілком таємно”, “конфіденційно”, “особисто”, “цілком особисто” тощо. Адже такого роду свідоцтва могли розкрити механізм витворення голоду, його організаторів-винуватців – вищого керівництва КПРС – КП(б)У, влади тоталітарної держави»¹. Наслідки такого підходу давалися взнаки досить довго і зумовили майже повну відсутність наукових досліджень цієї проблеми в окремих регіонах. Чомусь, наприклад, довго вважалося, що у нашій області голоду не було: посуха виявилася незначною, а селян рятували ліси й болота.

Між тим, такий підхід зовсім не відповідає історичним реаліям, бо не посуха стала головним винуватцем трагедії. «За наявності цілого комплексу причин голоду найголовнішою, – вказується в колективному дослідженні з історії українського селянства, – були конфіскаційні хлібозаготівлі. Голодоморне лихоліття свого піку досягло у першій половині 1947 р. Голод в Україні забрав (за даними різних дослідників) від 100 тис. до 2,8 млн. життів». І далі чітко визначаються територіальні межі лиха: «Найбільшою мірою відчували голодоморне жахіття жителі південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької. Голод лютував також на Дніпропетровщині, Полтавщині, Київщині, **Чернігівщині**, [виділено нами – *Т.Д.*], Кіровоградщині»². Відтак немає жодних підстав робити Чернігівщину щасливим винятком: вона теж була вражена голодом. Звичайно, ще треба довго і ретельно досліджувати масштаби людських втрат, але заперечувати в принципі наявність голоду не можна.

Події повоєнної доби на Чернігівщині в контексті сьогоденних реалій і вимог, тобто поза жорстким ідеологічним тиском відповідних кліше, до цього часу серйозно не вивчалися. Якщо не брати до уваги численні ілюстративні матеріали, дані інформативних блоків, фрагменти перлюстрованих листів, скарг, які зустрічаються у працях київських авторів, підготовлених ними збірниках документів³, то досліджень власне регіонального рівня, за єдиним винятком, ще немає. Новими підходами, ґрунтовним аналізом джерельної бази привертають увагу лише розвідки В. Гаврилова, в яких на основі комплексного використання документів київських та місцевих архівів розкрито майже всі сторони повоєнного

життя чернігівського селянства⁴. Окрім того, треба виокремити й деякі спогади⁵ та автобіографічну прозу наших видатних земляків⁶. Роман В. Дрозда «Пришестя», зокрема, сповнений таких пронизливо достовірних подробиць тогочасного побуту жителів села Петрушин Чернігівського району і водночас широких і переконливих узагальнень, що його можна справедливо трактувати як реквієм всім землякам, котрі загинули від голоду.

Метою даної роботи є спроба простежити, як корпус свідчень очевидців, котрі зазнали повоєнного голоду, впливає на висвітлення історії краю взагалі. Зрештою, тривале голодування настільки глибоко проникає у всі пори людського існування, що можна говорити про ці матеріали і як про вихідну точку вивчення повсякденного побуту села.

Свідчення очевидців суттєво розширюють і поглиблюють джерельну базу проблеми. Вони не можуть замінити її, але й остання не розкриває драму на рівні звичайної людини. Емоційний вплив їх неспівставимий: бо офіційні документи, як відомо, складаються заради будь-якої мети, проте впливати на почуття не входить зазвичай до цілей їхніх авторів. Є ще один аспект, на який ми звернули увагу в ході опрацювання свідчень очевидців. Їхні знання та оцінки, судження й твердження є тією історією, яка була єдино доступною цілим поколінням людей. Як слушно зауважив Я. Грицак, на рівні масової свідомості «мало читають фахову історію, а курс шкільної історії якщо й пам'ятають, все ж трактують зі скепсисом і недовірою. Історична свідомість на цьому рівні формується через свої канали: родинні спогади, мас-медії, популярні видання – тобто ті засоби, на які ні академічна, ні шкільна історія не мають вирішального впливу»⁷. Сьогодні ми стикаємося з феноменом, коли люди, особливо сільські, відлучені й від засобів масової інформації, і від популярних видань. Власне кажучи, ні ті, ні інші, якщо не брати до уваги круглі дати, не так уже й часто вміщують матеріали, які стосуються злободенних проблем української історії. Відтак, розповіді, спогади, які циркулюють в родинному колі, набувають для молоді значення єдиного достовірного знання, через яке вони дізнаються не тільки про свій рід, а й засвоюють краєзнавчі матеріали, останні ж мають цінність й самі по собі, але, окрім іншого, стають підґрунтям для формування системних знань про життя суспільства в цілому. Тому для молодих людей, майбутніх фахівців, надзвичайно важливо, вислухавши сповідь бабусі чи старенького сусіда, не тільки поповнити свій науковий багаж потенціал інформацією, яку не знайдеш в підручнику, проникнутися співчуттям до невігданих страждань рідних і близьких, але й отримати своєрідне щеплення від рецидивів комуністичної інфекції.

Спогадів очевидців про голод на теренах Чернігівщини у нас поки що зібрано небагато: близько півсотні. У переважній більшості ці свідчення-оповіді-роздуми дають мешканці сіл або теперішні городяни, які дитинство і юність провели на селі, своїм правнукам, внукам, іншим родичам, або сусідським дітям, тобто тому, кого добре знають і не бояться якогось підступу. На жаль, організувати щось на зразок польових досліджень неможливо через настрої

недовіри і страху, які панують і по селах, і в містах. Частково спогади опубліковані у збірниках з голодомору 1932–1933 рр., які виходили в області⁸, частково перебувають у друкарнях, деякі ще чекають на редагування та друк. Треба відзначити, що люди самі заводили розмову про цей «запотаємнений голод сорокових» в ході збирання свідчень про тридцяті роки. А оскільки студенти одержали вказівку фіксувати все, що їм скажуть, то в записах почала з'являтися відповідна інформація. Вона виглядала природно і доречно, бо ж люди, як правило, розповідають про події свого життя, а дані про голодування вже входять як важлива складова конкретної долі. Багато хто ще може порівняти два голоди і, до речі, інколи вважають, що голод сорокових років був тяжчим за попередній. Жінка з с. Охінки Прилуцького району у 1933 р. була занадто малою, щоб пам'ятати подробиці, та й батько її якось зумів забезпечувати родину хлібом, а в 1946 р. вона вийшла заміж, наступного народила дитину. «Голод був такий, що багато людей в селі почали пухнути з голоду. У нашій сім'ї ніхто навіть не сподівався на те, що дитина виживе, адже їсти дорослим не було чого. Малюк більшу частину часу спав, і я не могла його нормально погодувати. Їли два рази на день: вранці юшку з затіркою, а ввечері – борщ, і то без найменшого натяку на жир. <...> Хоча за вечерею виїдали сім'єю відерний чавун борщу, та якби їх було два, то виїли б і два. <...> В 1947 році у нас голодовка була більша, ніж у 33-му. Хліба не було ніякого, пекти ні з чого. Коли чоловіку треба було йти на роботу, я пекла «ляпошки» з тютюнової макухи, бо хлібного нічого не було. Стану їх зав'язувати у платочок, а вони розсипаються, ніяк купи не держаться. Я зараз уже й не згадаю, чи пекли їх на якому жиру, чи так тільки у печі сушили, як сухарі»⁹. Ще одна жінка з с. Нові Боровичі Щорського району теж вважала, що 1946–1947 роки були «найважчими», хоча й наголошувала, що це для неї особисто, але назвала сім'ї, в яких померли діти¹⁰. Більш зважено оцінювали ситуацію старші люди, які мали великий життєвий досвід, в тому числі і виживання в голодовку. Жителька смт Михайло-Коцюбинське Чернігівського району, 1914 року народження, яка голод пережила в с. Сивки (зараз його вже не існує) мала змогу порівнювати: «Для порівняння хочу сказати, що голод 1932–33 рр., який я пережила у цьому ж селі, був страшніший і важчий за повоєнний. Але й останній дався людям взнаки. Сумні спогади про нього назавжди залишаться в моїй пам'яті. Не дай Господь їхнього повернення»¹¹. Ще одна мешканка цього ж села повністю поділяла цю думку: «У 1947 р. знову був голод, але невеликий. Люди не мерли. Правда, їли гнилу картоплю. У кого корова була, то рятувало молоко. В колгоспі ж працювали, щоб паличку поставили у колгоспному журналі. Я ходила на роботу справно, бо за прогули штрафували»¹².

Таким чином, у визначенні масштабів трагедії велику роль відігравали вік, соціальний статус, обставини особистого життя, життєвий досвід, можливість заробити тощо. Але ніхто не заперечував факту власне голодування. Респонденти, які по молодості не зазнали голоду 1932–1933 рр., у своїх розповідях відображають ту ж схему виживання, що характеризувала голодовку

тридцятих років: «Поки мати на роботі в колгоспі була, – згадувала мешканка с. Велике Устя Сосницького району, на той час десятирічна дівчинка, – ми бігали на луки, рвали щавель. Його їли і сирим, і сушеним. Дробили та смажили щавляники, додаючи крохмалю або висівок, щоб купи держалось. Їли бруньки з дерев, переважно з липи і берези. Ще пам'ятаю, що в теплій воді довго вимочували макуху, чекали, коли набухне, а тоді розбовтували і їли. А вона такою гіркою була, але що поробиш – їсти хочеться. Щоб шлунок не пустував і не бурчав, терли хрін і їли. З опуцьок (так у селі називали суцвіття щавлю) шморгали кашку, аж з-під нігтів кров виступала і засихала. Після голоду ця кашка ще років три на горищі лежала, а потім віддали її худобі»¹³. З іншого краю області надходить аналогічна інформація: у с. Кархівка Чернігівського району діти жебрали, збирали гнилу картоплю¹⁴. «У голод люди їли все, що бачили, що знаходили. Їли конину, скряжки (равлики), корінці, салату, люпин, але він такий гіркий, що його хоч і вимочували, а гіркота зоставалася», – ділилася спогадами мешканка смт Михайло-Коцюбинське цього ж району, яка на час голоду вже була дорослою, тридцятирічною жінкою¹⁵. Вже самий набір «страв», які були в ходу, засвідчує, що голод таки лютував по всій Наддніпрянській Україні. Ніхто з тих, хто давав свідчення, не заперечили цей висновок. Та обставина, що люди вважають, його «легшим», тільки підсилює сутність явища, про яке ведемо мову, адже об'єктом виступає найстрашніше з тих численних лих, на які таким щедрим було ХХ ст., – голодова катастрофа українського народу 1932–1933 рр. На її тлі тьмяніють навіть трагічні реалії війни. Для багатьох людей вона була джерелом невимовних страждань через особисті втрати, але мало хто пов'язував настання голоду з браком техніки, спеціалістів, збитками, завданими колгоспному господарству, тобто розрухою народного господарства, спричиненою воєнним лихоліттям. Один літній чоловік у такий спосіб пов'язав із війною пережиті ним та його родиною злигодні голодоморів: «За наші страждання всіх чоловіків із нашої родини відправили на Другу світову війну, звідки двоє моїх братів і батько не повернулися, а я лишився інвалідом. Ось і вся подяка за рік голодомору, холоду, страшних катувань»¹⁶. До речі, в уже опублікованих перлюстрованих листах з Чернігівщини до солдатів строкової служби привертають увагу зловісні передчуття повторення незабутої трагедії українського голокосту. Так, з міста Борзни у січні 1947 р. писали: «У нас буде гірше, ніж у було у 1933 році. Вже тепер у Борзні є опухлі люди, а прийде весна – вмиратимуть як мухи»¹⁷.

При аналізі текстів спогадів постійно ловиш себе на думці, що рядові колгоспники (в нашій колекції немає свідчень тодішньої колгоспної номенклатури, передовиків, навіть трактористів МТС) ставилися до «рідного» колгоспу як до нещадної і ворожої сили, яка має на меті мордувати людей: примушувати їх тяжко працювати задарма, лякати штрафами, оббирати, обдурювати, чинити інші неподобства. Вражають і прояви ворожості, і байдужості. Перші знаходять свій вираз у традиційних лайках, несхвальних висловах, народному гуморі. В інших регіонах України, де проведені відповідні

дослідження, проаналізовані факти написання і розклеювання листівок, підготовки терористичних актів проти голів колгоспів, активістів¹⁸, а в нашій області такі прояви не досліджувалися, за винятком висвітлення історії юнацької організації ОУН, заснованої у с. Кінашівці Борзнянського району. Вона, правда, існувала дещо пізніше, у 1948–1949 рр. і утворилася під явним впливом боротьби в Західній Україні, але налагодження контактів з бунтівним краєм відбулося у 1946–1947 рр. Юнаки поїхали за інструкціями до Західної України, а в селі їхні родичі говорили, що за хлібом. «Таке пояснення під час голодної зими 1947 року було цілком природним, і тому ні в кого не викликало підозри»¹⁹. Іншими словами, важливим чинником цієї відчайдушної спроби розпочати справжню боротьбу проти режиму стали сумні реалії місцевого життя включно з голодом.

Утім, значно більше впадає в око відсутність бодай іскри зацікавленості традиційними компонентами колгоспного виробництва і ширше способу життя, так добре відомих з радянської літератури, кінематографу, образотворчого мистецтва: ударна праця, вболівання за посіви, турбота про врожай, соціалістичне змагання, інші прояви позитивного інтересу, спрямованого на примноження колгоспного багатства. Натомість рахунок і конкретному колгоспу, і системі в цілому люди виставляють значний: «Робили ми дуже тяжко, все вручну, – згадує жителька с. Нові Боровичі, – з ранку до вечора, а заробляли мізер (дуже мало). За вихід на роботу ставили паличку (трудодень). На один трудовдень получали 200–300 грам зерна, а з кожної сотки, згідно зі списком, здавали зерно в колгосп»²⁰. З неприхованим обуренням пригадує В. Лопата, як його мати – велика трудівниця – просила його, школяра: «”Записуй трудовні, бо обдурять”». Так воно й бувало. Наприкінці року наші та колгоспні цифри часто не збігалися, помилка завжди була на користь колгоспу». Висновки цієї талановитої і спостережливої людини щодо праці в колгоспі достовірні і повністю співпадають з оцінками людей, які не здатні так афористично висловити своє ставлення: «Робота в колгоспі не годувала, але відмовитися було неможливо, навіть хвороба не була причиною, щоб пропустити день»²¹. А скільки було принижень, наруги, нічим не виправданої жорстокості у ставленні до жінок, дітей з боку великих і малих колгоспних начальників. В. Дрозд, описавши епізод із власного дитинства, коли голова колгоспу відібрав у нього декілька бульб, що їх крадькома тицьнула мати, мав повне право на суворий присуд: «Але того полювання за голодним хлопчиком, який ніс у шкільній шаньці три картоплини, ніколи не зможу ані зрозуміти, ані вибачити вгодованому, закутому у чорний мундир галіфетчика Галанові»²². Очевидно, що та тенденція, яку відзначив С. Кульчицький стосовно доби заснування колгоспів: «Держава знайшла сили, щоб загнати селян у артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на

тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці. Тут вони працювали з ентузіазмом, присадибна ділянка хоча якоюсь мірою рятувала їх від голоду»²³, остаточно сформувалася і утвердилася у сорокові роки. А реалії повоєного життя тільки посилювали це відчуження.

Можливо, тому, що селяни-колгоспники вже змирилися в глибині душі із втратою землі, перспективою безоплатної праці, вони так болісно переживали зазіхання держави на присадибні ділянки, що виявлялося у здиранні обтяжливих податків. Практично у кожному тексті є згадка або й детальний перелік податків. Люди однозначно реагували на безкінечні вимоги здати то те, то інше, як на грабунок. Показовим у цьому плані є епізод, зафіксований уродженцем с. Більмачівки тепер Ічнянського району (південного села області). До його матері, вдови, яка мала трьох малолітніх дітей прийшла дівчина – агент з м'ясозаготівель, вимагає здати державі м'ясо. «Мати показує на решето, каже: “Он у решеті...”». Заглянула дівчина туди, а там пищали жовтенькі гусята, які щойно вилупилися. Каже мати: “Виростуть, тоді й здам”. Агент у відповідь: “Так то ж у війну ви могли так розсуджати?”. А мати: “А хіба війна вже скінчилася?!”.

– Аякже, два роки тому назад.

– Та вона для мене ніколи не кінчається.

Дівчина, мабуть, зрозуміла відповідь нашої матері – чоловік загинув, а трьох дітей треба чимось годувати, пішла з хати і до осені більше не приходила. Восени ми здали гусей на м'ясо – розрахувалися з державою.

Молоко і яйця здавали державі все літо. Шкуру з поросят, хто колов, обов'язково повинен був здати державі. Дехто пристосовувався таємно у сінцях, сараї чи хаті смалити порося деревним вугіллям, засипаним у відро з дірками у дні, щоб ніхто не побачив»²⁴. Інший респондент, який дитинство провів у с. Городище Бахмацького району, теж розповідав про надмірну важкість оподаткування: «Було в нашій сім'ї своє господарство: корова, кури, порося. Але потрібно було сплатити державі – “подушне”, податок, “самооблог”, продподаток – це в формі грошей; 43 кг м'яса – грошима або худобою, 200 л молока, 90 шт. яєць. Що ж залишалося сім'ї? Картопля, буряк, квасоля, капуста і друга городина, яку вирощували на своєму городі (мали 60 соток – з них і жили). Сіяли також пшеницю, жито, ячмінь. Пахали коровою, самі копали»²⁵. А ось свідчення людини старшої за віком (у 1947 р. оповідачу вже було 27 років) і до того ж компетентної – він був секретарем сільської ради с. Турівка Корюківського району: «Колгоспники платили податок за все: сад, здавали молока – 250 літрів, 30 кг зерна, якщо сіяли, яйця, 33 кг м'яса, держиш козу, – вовну здай. Коли порося записане (взяте на облік сільрадою), то з нього треба здати шкуру, а якщо не записане, то ховалися і смалили у лісі»²⁶. Ще одна жінка добре запам'ятала і те, як вибивали гроші на займи у селян: «На холостяків і бездітних накладалися великі податки: вони повинні були заплатити 150 рублів на рік. Якщо вже сповнилося 18 років, а чоловіка не було, то плати... Мої

сусіди Гинделі жили одруженими, а дітей не мали, то платили 300 рублів. Крім того, з колгоспного двору треба було здати 90 літрів молока, 90 штук яєць, 40 кг м'яса, не рахуючи грошей. Ще людей dokonували позики. Їх по селу потребував агент Петро Савченко. Я коли Наталку – другу дочку – народжувала, то мій другий чоловік Грицько відвів мене до роддому, і там його забрали до сільради. Цілу ніч протримали під драбиною, поки на позику не підписався»²⁷. Приклади примусового підписання на позики непоодинокі. Вражають їхні розміри, які в обов'язковому порядку мали виконувати області: для Чернігівської вони склали по першій позиці відбудови і розвитку народного господарства (з травня 1946 р.) 56 млн. крб.²⁸. Для виснаженого війною села це була непосильна сума. Фінінспектори не гребували нічим: «За недоїмки у людей забирали навіть одяг. Коли діти ходили до школи, то в кого був гарний, охайний піджачок, могли зняти за борги по податкам»²⁹. Такі невігадані і дуже промовисті подробиці розкривають всю глибину народної трагедії.

Розповіді про побут не відрізняються оригінальністю. Голод, холод, відсутність у прямому розумінні одягу і взуття, неймовірна убогість людських жител і як наслідок – численні хвороби. Але навіть на цьому тлі своєю безпросвітністю вирізняються скупі розповіді мешканців сіл, котрі особливо потерпіли в роки окупації. Дві жінки, 1936 і 1929 року народження так описують побут і заняття мешканців села Ведильці Чернігівського району, яке було спалене німцями: «Після війни багато людей у нашому селі жили в землянках, де були піч і грубка. Траплялося, що й по 5 сімей набивалось у таке житло. Податки були великі: на дерева, бездітність. Платили гроші і на облігацію. Вночі ходили по хатах і вимагали: плати. Останню копійку забирали.

А в голод їли стару картоплю, випарювали з неї крохмал, додавали сушеного листу чи квітів акації і смажили ладки. У колгоспі нічого не брали, бо за це судили, то люди боялись»³⁰. «Після війни залишилося у селі 15 хат, решта жили в куренях, землянках. Бідність була неймовірна: все робили сами – шили полотняний одяг, фарбували його, ложки виливали із алюмінію.

У колгоспі працювали дуже тяжко: орали плугами, та впрягалися жінки. Гній носили мішками. Під час голоду перебивалися мерзлою картоплею. У колгоспі слідкували, щоб люди не збирали колосків, за це били»³¹. Так віддячила влада жителям партизанського села. Взагалі то ця тема – повсякденне життя спалених сіл (а їх у нашій області понад 40), заслуговує на спеціальне дослідження. Певною мірою при її розробці можна використати й матеріали, зібрані в ході опитування вцілілих або принаймні тих людей, що відразу заселили знищене село і заходилися його відбудовувати.

За умов відчуження селян-колгоспників від влади місцевого рівня, й подавно – вищої, образи за численні грабунки і здирства, людям залишалось тільки одне: обирати доступну їм стратегію, вдосконалювати тактику і розробляти технологію виживання. До першого треба віднести такий радикальний крок як виїзд із села.

Це був засіб змінити статус колгоспника на більш престижний робітника, жителя міста чи робітничого селища. Вже згадуваний мешканець Корюківського району відверто скаржився: «У листопаді 1946 р. я прийшов з війни. Мене поставили секретарем місцевої сільради. Швидко пожалів, що повернувся у рідне село, де нічого їсти, а не залишився служити далі. Можна було й завербуватися куди-небудь...»³². Інші так і чинили: Чернігівщина відносилася до тих областей, де йшов процес скорочення колгоспних господарств³³. Другий спосіб – простіший: знайти роботу поза колгоспом, там, де давали пайку хліба. Це могла бути робота на заготівлі торфу, щоправда, грошей там не платили, «але давали їжу» (так було в Ріпкінському і Козелецькому районах)³⁴. Діти працювали на заможніших сусідів: «Мені на той час було вже 12 років. Всю весну, літо, осінь, доводилося працювати в людей: пасла овець. За довгих 8 місяців роботи я одержала 8 кг зерна», – згадує мешканка с. Коломійцівка Носівського району³⁵. Дехто займався «бізнесом»: «весною висаджував тютюн: доглядав, поливав, пасинкував.<...> Коли тютюн висихав – товк та розтирав його у ступці (обрізаний гільзі від снаряду). Потім пішки ніс саморобну махорку на базар у Бахмач, за 12 км, і продавав: руб. – стакан», – згадував житель с. Городище Бахмацького району. На той час йому було 14 років³⁶. Були спроби також виїжджати на заробітки, для обміну. Мешканка с. Григоро-Іванівка Ніжинського району вважала: «Голод 1933 р. був тяжчий, ніж голод у 1946–47 рр., бо у 1946 р. можна було їздити у Західну Україну і там заробляти собі харчі»³⁷. Селянка с. Велике Устя Сосницького району теж згадувала: «Хто багатший був, їздили на Бандерщину і в Білорусію міняти тряпки на зерно»³⁸.

Але над усім домінують спогади про те, як крали. Крадіжки були двох типів: у колгоспі і в людей. Перші народна пам'ять не засуджує, хоча й не вітає. Одна жінка розповіла, як її покарали за в'язанку соломи з колгоспного поля – засудили на 3 роки, хоча відбула вона тільки рік, але запам'ятала на все життя: «Робила я разом з іншими покараними жінками у підсобному господарстві, неподалік від Чернігова. Працювали ми тяжко – від зорі до зорі, годували нас дуже погано, спали ми в землянках на нарах. Нагляд за нами був суворий, жили під замком.<...> За цей довжелезний час я навчилася курити і пісень тюремних співати. <...> Повернувшись додому, знову пішла у колгосп. Ще півроку постійно оглядалася, чи ніхто не підглядає за мною. Рік тюремного життя залишиться у пам'яті назавжди, як і ті зневажливі слова, що лунали услід: “Злодійка, крадійка”»³⁹. Оця моральна зневага, яку виявляли односельці, мабуть, була найбільшою пересторогою. Утім, про тих, кого посадили за зрізані колоски, тепер згадують із співчуттям. Крадіжки у своїх односельців були теж дуже поширені: у тих вкрали телицю, у тих картоплю з погребя витягли. Вчительку Гурбинецької школи Срібнянського району в день видачі платні до вечора затримали у школі, не встигла вона вийти з приміщення, як її обібрали⁴⁰. Таких злочинів й сьогодні не забули й не простили, але люди були безсилі протистояти криміналітету, «бо міліції, – згадував чоловік, який дитиною пережив втрату телиці, – тоді чомусь не було –

тільки ворожка погадала, хто її міг украсти»⁴¹. Відтак, люди відчували себе беззахисними перед чужою і жорстокою волею, невблаганною природою (по багатьох тодішніх селах бігали вовки, загризаючи худобу і собак)⁴². У цих бідах, породжених відсутністю належного нагляду та фінансування, респонденти звинувачували також владу: «Я думаю, що цього голоду можна було б уникнути, якби держава надала хоч трохи допомоги, виявила співчуття до людей, а не видавала звірських законів та не створювала семиденних колгоспів», – прийшла до справедливого висновку селянка з смт Михайло-Коцюбинське⁴³.

Серед технології виживання на перше місце у наших краях виходить вживання у їжу картоплі (другого хліба Полісся), але гнилої, мерзлуватої, практично непридатної для харчування. Проте «голод – не тітка». «Навесні 1947 р. прийшлося збирати гнилу картоплю», – лаконічно згадує житель с. Дніпровське Чернігівського району⁴⁴. Мешканці смт Олишівки (ті, звичайно, що не мали продкарток) дякували безгосподарності колгоспного начальства за огидний, але все-таки харч. А. Атамашко згадує: «Олишівці допомогли вижити кагати. Картопля в них замерзала протягом декількох років, з 1939 р., коли були дуже люті морози. Навесні подивиться начальство, що картопля зіпсована, так її й залишали. Від кагатів смерділо, вони просідали, картоплинки перетворювалися на брудні, смердючі кульки, але їх вигрібали, вибирали руками, приносили додому, сто раз мили, замочували у великій посудині, багато разів промивали, сушили і одержували щось подібне до борошна чи крохмалю. Це й була основа для хліба чи млинців. Для олії шукали на полях свиріпу. Олія з неї дуже гірка, але їсти можна»⁴⁵. Як і в роки попереднього голоду, «великою підмогою» стали відходи спиртових та крохмальних заводів. Брагу з Чемерського спиртзаводу, додавали у суп⁴⁶. Харчове меню чернігівських селян відрізнялося значною різноманітністю за рахунок місцевої флори і фауни. А вони мріяли про крайчик хліба. У травні 1947 р. одружилися мої батьки. Після розпису вони зайшли до маминого дідуся Ананія Пилиповича Бойка. Їх пригостили пісним борщиком, дали по крихітному шматочку хлібця – так розповідає батько. Мій прадідусь сказав: «Діти, якщо доживемо до такого, що буде вдосталь хліба і сала, тоді настане золотий вік».

Дослідження повоєнного голоду на Чернігівщині тільки розпочинається. Маємо багато нез'ясованих конкретних питань, так чи інакше пов'язаних з цією проблемою. Ми практично не маємо даних про становище в містах, де діяла карткова система, але люди голодували, мало інформації про те, як і де на території області відбували ув'язнення засуджені за розкрадання соціалістичної власності. Взагалі ми ще майже нічого не знаємо і про перебіг процесу відновлення колгоспного ладу в північних районах. Скажімо, в одному із свідчень (мешканка с. Жадове Семенівського району) промайнула інформація, що «німці колгоспи порозбирали і поділили землю між людьми. 2 роки ми її обробляли, а як вигнали німців – знову колгоспи позносили, все стягували до купи»⁴⁷.

Отже, існує нагальна потреба поглибленого вивчення фондів місцевого

та центральних архівосховищ, обробки і систематизації даних преси. Поряд з цим варто продовжити і збирання свідчень людей, які зазнали лиха за період лютування третього голодного мору.

¹ *Веселова О.* Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 401.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 358.

³ Див. Голод в Україні 1946–1947 : Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 10, 19, 35, 39, 41–43, 51 та ін.

⁴ Див.: *Гаврилов В.* Лантухи вкрадених вір і надій – Чернігів, 1998. – 64 с.; Його ж. Народне господарство Північного Лівобережжя України після звільнення від фашистських загарбників // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 134–142; Його ж. Медичне обслуговування сільського населення Північного Лівобережжя у повоєнні роки // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 91–101; Його ж. Податкова політика радянської влади на селі в перші повоєнні роки (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 297–306.

⁵ *Хоменко І.* Короткі рядки мого життя (Підготовка до друку Л. Студьонової) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 139–144; 2001. – № 4. – С. 121–132; *Балабай В.І.* На землі ічнянській. – Ніжин, 2004. – С. 225–231.

⁶ *Дрозд В.* Пришестя // Київ. – 1997. – № 7–8. – С. 16–57; № 9–10. – С. 40–92; *Лопата В.* Десь на дні мого серця: Автобіографічна повість. – К., 2001. – 223 с.

⁷ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 15.

⁸ Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід» (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр.). – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 27, 28–29, 42, 48, 52, 62; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упорядники Т.П. Демченко, Л.О. Легецька. І.Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 18–20, 30, 36, 61–62, 92.

⁹ *Отроша (Михалко) Г.А.* Записано вчителькою Охінківської ЗОШ І–ІІІ ст. О.В. Федорець // З архіву автора.

¹⁰ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – С. 92.

¹¹ *Кравченко С.Ю.* Записано студенткою історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (далі – ЧДПУ) Н. Кравченко у лютому 2004 р. // З архіву автора.

¹² *Науменко Г.М.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ М. Мохонько у січні – лютому 2004 р. // З архіву автора.

¹³ *Демченко О.В.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ А. Зубар у лютому 2004 р. // З архіву автора.

¹⁴ Память народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід». – С. 62.

¹⁵ *Колесник М.Я.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Н. Кравченко у лютому 2004 р. // З архіву автора.

¹⁶ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – С. 36.

¹⁷ *Кульчицький С.* Українська трагедія 1946–1947 років // Історія України. – 1997. – № 37 (жовтень) – С. 4.

¹⁸ Див.: *Рабенчук О.П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 96–97.

¹⁹ *Гаврилов В.* Лантухи вкрадених вір і надій. – С. 44.

²⁰ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – С. 92.

- ²¹ *Лопата В.* Назв. праця. – С. 59.
- ²² *Дрозд В.* Назв. праця. – № 9–10. – С. 63.
- ²³ *Кульчицький С.В.* Голод 1932 р. в заїнку голодомору-33 // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 78.
- ²⁴ *Прокопенко Г.Ю.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Д. Полулях у листопаді 2006 р. // З архіву автора.
- ²⁵ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – С. 19.
- ²⁶ *Науменко В.Г.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ В. Легедою в березні 1999 р. // З архіву автора.
- ²⁷ *Мовчан Стекла.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ А. Зубар у лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ²⁸ *Гаврилов В.* Податкова політика радянської влади на селі в перші повоєнні роки. – С. 305.
- ²⁹ *Колесник М.Я.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Н. Кравченко у лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ³⁰ *Ворох П.М.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ М. Мохонько у січні – лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ³¹ *Яковенко К.І.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ М. Мохонько у січні – лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ³² Науменко В.Г. Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ В. Легедою в березні 1999 р. // З архіву автора.
- ³³ *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006 – № 6. – С. 101.
- ³⁴ Память народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід». – С. 44; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. – С. 30.
- ³⁵ *Коломієць О.Є.* Записано студенткою Чернігівського державного технологічного університету Л. Нічик у жовтні 2006 р. // З архіву автора.
- ³⁶ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. – С. 20.
- ³⁷ Память народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники Т.П. Демченко, Л.О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 59.
- ³⁸ *Борисенко О.Є.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ А. Зубар у лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ³⁹ *Левченко П.П.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Н. Кравченко у лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ⁴⁰ Память народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід». – С. 53.
- ⁴¹ *Прокопенко Г.Ю.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Д. Полулях у листопаді 2006 р. // З архіву автора
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Науменко О.П.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ Н. Кравченко у лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ⁴⁴ *Деркач С.Л.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ М. Мохонько у січні – лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ⁴⁵ *Атамашко А.І.* // З архіву автора.
- ⁴⁶ *Трухан У.Х.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ М. Мохонько у січні – лютому 2004 р. // З архіву автора.
- ⁴⁷ *Нагорна Х.А.* Записано студенткою історичного факультету ЧДПУ О. Полторацькою у лютому 2007 р. // З архіву автора.